

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Кліпкової Ганни Олексіївни
«ДІЕСПРОМОЖНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ:
ПОСТРАДЯНСЬКИЙ АСПЕКТ»

подану на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси.

Характерною рисою політичних процесів в Україні останнього десятиліття є ослаблення і розмивання інституту держави. По суті, борючись за роздержавлення соціально-економічних і політичних процесів, зменшення «кількості держави» відбулося не на користь громадянського суспільства, як передбачалося науковцями і активною частиною власне громадянського а на користь фінансово-промислових груп, які фактично «приватизували» разом з державними підприємствами й саму державу. Це призвело до розмивання і ослаблення функцій держави. Відтак політичні інститути, які були імпортовані і імплементовані за західно-ліберальним зв'язком, не мали належного ефекту.

Вони дійсно, як стверджує авторка, виявилися обмежено дієспроможними, тобто не змогли функціонувати згідно зі своїм основним призначенням, натомість обслуговуючи інтереси вузької групи бенефіціарів. Тому вивчення феномену «пострадянська держава» як сукупності формальних і неформальних інститутів з точки зору критерію «інституційної спроможності (неспроможності)» підтверджує **актуальність представленого дослідження**, оскільки дає можливість пояснити причини своєрідного колапсу нормальної держави і причини гальмування демократичної трансформації та засоби підвищення інституційної дієспроможності пострадянської держави.

Крім того, більшість пострадянських досліджень – і вітчизняних, і зарубіжних – зосереджують увагу на політичних та економічних реформах, а не на процесах розбудови та перебудови держави у нових умовах як складної інституційної системи. Також здебільшого дослідження пострадянських транзитів є дескриптивними за своїм змістом. Тому спроба проаналізувати цей феномен на основі неінституційного підходу так само є актуальним для політичної науки, оскільки неврахування прямої кореляції між суспільно-економічною та державно-інституційною системами призвела не лише до помилкових висновків у політологічних дослідженнях, а й до системних прорахунків у процесі державної перебудови країн пострадянського простору.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій ґрунтується на достатньому, з нашої точки зору, використанні джерел та літератури, які стосуються проблеми інституційної спроможності, зокрема, праці Д. Асемоглу, П. Бурдье, І. Валлерстайна, М. Вебера, В. Ганева, Д. Гріна, Дж. Даймонда, Ш. Ейзенштадта, П. Еванса, Т. Ерла, Р. Карнейро, Т. Карозерса, Т. Кузьо, С. Левітські, М. Леруа, Х. Лінца, Дж. Марча,

Й. Меллера, М. Манна, Д. Норта, Дж. Олсена, К. Полані, Дж. Робінсона, Р. Роудса, Дж. Скотта, А. Степана, Р. Тейлора, Р. Теобальда, Ч. Тіллі, Н. Флігстіна, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтона, Г. Хейла, Д. Хелда, Дж. Хеллмана, Г. Хелмке, П. Холла, С. Хенсона, В. Шлюхтера, К. Шмітта, Ф. Шміттєра. Серед дослідників з пострадянського простору, які зробили свій внесок у визначену проблематику, дисертантка використала праці таких дослідників: М. Афанасьєв, В. Волков, В. Гельман, Л. Грінін, Г. Дерлуг'ян, І. Клямкін, Н. Крадін, В. Курєнної, А. Куртов, В. Лапкін, А. Мельвіль, Р. Нурєєв, А. Олейник, В. Пантін, Н. Петров, В. Радаєв, Л. Шевцова, вітчизняних дослідників: Т. Авксент'єву, О. Бабкіну, В. Бушанського, Н. Вінникову, В. Горбатенко, О. Дем'янчука, Г. Зеленько, О. Крисенко, С. Куделю, Ю. Мацієвського, М. Мінакова, М. Михальченко, Л. Півневу, А. Романюка, О. Романюка, О. Стогову, О. Фісуна, М. Шаповаленко.

Методологія дослідження базується на поєднанні наукових підходів, принципів, методів всебічного та комплексного аналізу проблеми дієспроможності державних інститутів. Найбільш продуктивним для проведення даного дослідження є використаний авторкою неінституціональний підхід, зокрема таких як «опортуністична поведінка», «теорія максимізація прибутку», «рентоорієнтованої поведінки» (rent-seeking behaviour) тощо.

До найбільших здобутків дисертантки слід віднести те, що в роботі висунуто та розроблено концепт «пострадянської держави» як самостійного феномена та інструменту дослідження політико-режимних і державно-інституційних траєкторій (п. 2.2). На думку дослідниці, пострадянська держава як стійка констеляція формальних та неформальних державних та політичних інститутів, реформування яких є занадто ускладненим. Дійсно, що наразі поняття «пострадянська держава» вже слід розглядати не як різновид демократичного транзиту, слугувати тимчасовим фреймом для окреслення певного перехідного етапу, а є стійким новим типом держави, що має певний набір характеристик (арсенал технік управління), як зазначено у роботі.

Крім того, важливим з методологічної точки зору є запропонована в роботі інтерпретація концепту «дієспроможності інститутів держави» в розрізі деформалізації, втрати легітимності та вихолощення їхніх функцій через використання їх як конструктів для екстракції бізнес-політичної ренти або збереження владних позицій і преференцій основних бенефіціарів (неопатримоніальної еліти) (п. 2.1). Важливим для розуміння феномену «пострадянська держава» є концепція деформалізації державних інститутів, що висвітлює динаміку відносин між формальними та неформальними інститутами держав пострадянського простору, а саме експансію неформальної інституційної зони на політичну та економічну сфери публічного, поглинення формальної сфери неопатримоніальними владно-політичними практиками. Крім того, аналіз розвитку політичних режимів пострадянських країн з урахуванням їх впливу на дієспроможність державних інститутів, зокрема, пошук структурних дефектів (дисбалансів) в

системі політичного управління, проведений в роботі, дає можливість зрозуміти й перспективи реформування інституційного дизайну в Україні для оптимізації функціонування політичної системи.

Продуктивним для розуміння і пояснення соціально-політичних процесів є, проведений в роботі, аналіз державних інститутів як суми формальних та неформальних складових. Відхід А. Кліпкової від домінуючого у вітчизняних дослідженнях нормативістського підходу і вивчення інституту держави в рамках неоінституційного підходу (2-й розділ дослідження) дозволяє пояснити природу низької інституційної спроможності держави. Зокрема, процеси у владі є сумою у першу чергу неформальних впливів, причому способи взаємодії є унікальними для кожного окремого інституційно-економічного порядку. І саме домінування неформальних правил, які неможливо точно описати, як і неможливо чітко визначити ту роль, яку вони відіграють, але їхнє значення, безумовно, поділяючи точку зору авторки, формують відповідну «похибку» у соціально-політичних процесах пострадянських країн.

Також продуктивною для пояснення характеру феномена «пострадянськості» вважаємо розмежування дослідницею формальних і неформальних інститутів як процесу деформалізації. Розуміння змісту процесів дає можливість окреслити принципи і траєкторію розвитку пострадянських країн для дослідників пострадянського простору.

На думку авторки, зниження інституційної якості держави на пострадянському просторі пов'язано зі спрощенням структури управлінських інститутів, що відбувається за рахунок переходу до ручного керування. Слід погодитися, що деінституціоналізація політичної системи є результатом адаптації суспільства та політичних еліт до нових умов життя пострадянського періоду. На думку авторки, дієспроможність держави спирається на два основних критерії: по-перше, можливість забезпечувати безпеку своїх громадян, а по-друге, здатність контролювати власну територію. В дисертації А. Кліпкова обґрунтовано акцентує увагу на змісті пострадянської держави, функція якої, поділяючи думку дослідниці, у тому, що гілки влади працюють на користь утримувачів влади-власності, дієспроможність державних інститутів неухильно знижується внаслідок їх викривлення, втрати легітимності тощо.

Слід погодитися з виділеними дослідницею факторами, які пояснюють причини зниження дієспроможності пострадянських держав, зокрема, відсутність вертикальних соціальних ліфтів, зниження добробуту громадян, яких було виключено з системи перерозподілу матеріальних благ, самоусунення держави від виконання своїх соціальних функцій, зокрема у сфері охорони здоров'я та освіти, пенсійного забезпечення тощо. Звісно, що самоусунення від виконання цих функцій призводить до делегітимації держави, нівелює зміст так званих «інструментів демократії» тощо.

В роботі дослідницею прослідковано траєкторію не стільки розбудови, скільки демонтажу радянської державно-інституційної системи. Така постановка питання пояснює причини спотворення і відторгнення

демократичних інститутів і їх пристосування до «радянської» за змістом держави. Слід погодитися з авторкою, що головною проблемою стало превалювання неформальних інституціональних структур над законами та іншими формалізованими правилами. І суть нинішніх реформ має зводитися до подолання так званих «ножиць» між формальним і реальним конституціоналізмом.

В роботі Г. Кліпковою було синтезовано поліантропологічний та неінституційний підходи, що дало можливість описати нові можливості та інструменти дослідження неконсолідованих демократій з інверсійною траєкторією державного будівництва за допомогою аналізу традиційних (архаїчних) неформальних владно-економічних та владно-політичних інститутів в сучасних, номінально демократичних суспільствах.

Загалом робота виглядає цілісною і логічною з точки зору поєднання теоретичних положень і їх екстраполяції на політичну практику.

Наголошу, що підхід до аналізу дієспроможності державних інституцій на основі використання неінституціонального підходу є новаторським для вітчизняної політичної науки, що підтверджує **наукову новизну** представленої роботи. Крім того, в роботі зроблено ряд важливих висновків і висловлено міркування, які поглиблюють розуміння пострадянського простору дослідниками. Це дає підстави стверджувати, що в цілому мета і завдання дослідження виконано на належному рівні.

Висновки дисертації повністю корелюються з завданнями дослідження, є науково обґрунтованими.

За цілком позитивної оцінки представленого дослідження, слід відмітити, що робота не позбавлена певних недоліків, деякі положення потребують уточнення і додаткових роз'яснень.

По-перше, слабкою є емпірична база дослідження. Ряд положень і тверджень зроблені на основі аналізу літератури, а не конкретних емпіричних даних. В роботі дисертантка обмежується аналізом емпіричних даних, які стосуються тільки України, зокрема Prosperity Index (Індекс добробуту), Fragile States Index (Індекс недієспроможності держави), Індекс демократизації Freedom House (с. 135 – 140). Натомість, оскільки об'єктом дослідження є державно-інституційна система пострадянських країн, доречно було б навести подібні дані і порівняти інші пострадянські країни, що дало б наочне підтвердження зроблених дисертанткою висновків.

По-друге, робота перевантажена теоретичними положеннями. Зокрема, авторкою зроблено доволі глибокий історичний екскурс у концепції походження держави (с. 20 – 35) та політичну антропологію ранньої держави (с. 36 – 44). Звісно, що з методологічної точки зору це виглядає обґрунтованим, однак з точки зору предмета дослідження, авторці варто було б докладніше проаналізувати сутність і траєкторію розвитку саме пострадянських держав і концепт «сучасна держава». Це дало б більш системне уявлення про причини утвердження і, відповідно, зміст процесів у пострадянських державах і градус невідповідності («відхилення») від поняття «сучасна держава».

По-третє, в роботі, дослідниця оперує поняттям «інституційна спроможність держави». Це ж поняття заявлено у предметі дослідження. Погоджуючись з такою постановкою проблеми, оскільки дійсно домінування неформальних інститутів деформує формальні (нібито демократичні), формуючи специфічні політичні практики. Відповідно, власне формальне запровадження інструментів демократії не гарантує їх ефективне функціонування, що обумовлює аналіз наявних держав з точки зору їх інституційної спроможності. Однак в роботі авторка акцентує увагу на складових і характерних рисах, які визначають інституційну неспроможність пострадянських держав або акцентує увагу на зниженні інституційної неспроможності пострадянських держав (с. 53 – 54, 56 – 57). Натомість потребує уточнення саме зміст поняття «інституційна спроможність», якою вона є для пострадянських держав.

По-четверте, потребує уточнення власне поняття «пострадянська держава» як предмет дослідження. Авторка визначає її як «певний набір формальних і неформальних інститутів, якими дуже легко маніпулювати олігархічним структурам» (с. 55). Крім того, авторка ці інститути поділяє на три групи, відповідно до їх походження, зокрема радянський інституційний спадок (формальні інститути: система трудових відносин, пенсійна система, система охорони здоров'я та освіти); неформальні інститути (патерналістські орієнтації у ставленні до держави, її керівників та окремих установ, тіньова економіка); нові ринкові інститути, переважно формальні (приватна власність, ринки грошей та товарів, фінансова система); нові квазіринкові інститути, переважно неформальні, що відображають процеси адаптації економічних агентів до незручних інституційних змін (бартер, ухилення від сплати податків, подвійна бухгалтерія) (с. 56). Натомість політична складова держави, інструменти, за допомогою яких здійснюється одна з найважливіших функцій держави – владна функція, їх роль у зниженні (підвищенні) інституційної спроможності пострадянської держави розкрито недостатньо.

По-п'яте, у роботі авторка наводить широкий спектр «діагнозів» держав, які державно-політичні інститути не виконують у повному обсязі своїх функцій: неконсолідована держава (*under-consolidated state*), м'яка держава (*soft state*), крихка держава (*fragile state*), порожниста держава (*hollow state*), слабка держава (*weak state*), держава, що не відбулася (*failed state*), зруйнована держава (*collapsed state*) (с. 119). Однак з роботи не зрозуміло які з перерахованих форм і яким чином дотичні до пострадянських держав, як і саме роз'яснення їх особливостей і відмінностей.

По-шосте, з-поміж завдань авторка вказала “окреслити перспективи української державно-інституційної системи на тлі їх сьогоденної кризи внаслідок делегітимації” (с. 6). Однак у пункті 3.3. дослідження «Перспективи формування сталої державно-інституційної системи в Україні» дослідниця обмежилася аналізом індикаторів деформалізації державної політики і наявного стану інституційної спроможності держави (с. 127 – 144). Тому потребує уточнення і авторська оцінка перспектив формування сталої

Проте висловлені зауваження відображають точку зору опонента на проблему дієспроможності державних інституцій у пострадянських країнах і суттєво **не знижують фаховий рівень представленої праці.**

Звертає на себе увагу ретельність використання наукового апарату, точність формулювань, наукова коректність авторки, широка апробація результатів дослідження на наукових заходах, а також ступінь висвітлення його положень у наукових виданнях. Автореферат адекватно відображає зміст дисертації.

Дисертаційне дослідження виконане на належному теоретичному рівні, є об'єктивним і виваженим, позбавленим політичної упередженості і вирішує важливе наукове завдання, а саме: пояснює характер і зміст інституційної спроможності / неспроможності пострадянських держав на підставі аналізу впливу формальних та неформальних інститутів у розбудові та функціонуванні держав, що трансформуються (на прикладі пострадянських країн).

Проведений аналіз роботи дає підстави для висновку, що дисертаційне дослідження Кліпкової Г.О. «Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року №567, а її авторка Кліпкова Г.О. заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси.

Офіційний опонент:

доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу
теоретичних і прикладних проблем політології
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

25 листопада 2016 р.

Г.І. Зеленюко

